

Elity tváří tvář vleklé krizi

Pavol Frič a Vladimír Benáček

Na rozdíl od scénářů relativně stabilních variant vývoje, které se mohou opírat o setrvačnost minulých strategických pilířů vývoje (motivační opora ze strany trendů v Evropské unii a dlouhodobá produktivnost konvergence ke globalizovaným světovým trhům), se v tomto případě soustředíme na možnost opačného vývoje. Tím by bylo výrazné oslabení vazeb jak na světové trendy globalizace, tak na jejich evropskou modifikaci v podobě Evropské unie. Předpokládáme proto, že díky přetrvávání některých důsledků světové ekonomické krize dojde k dlouhodobému útlumu světového obchodu, desintegraci globalizovaných finančních trhů, omezení migrace pracovníků a opuštění imitačního (nadnárodního) charakteru spotřeb. Současně dojde k zamítnutí ideového sepjetí rozvoje s liberalismem a s vírou v pokrok vedený racionalitou rozhodování vycházející z univerzálně zvětšujícího příjímání interpretace světa – zejména hierarchie jeho hodnot, cílů a prostředků. Můžeme mluvit o scénáři kontrarevoluce globalizace a charakterizovat ho snahou českých elit čelit vnějším destabilizačním ekonomickým a politickým tlakům uzavíráním se do ulity národního patriotismu a provincialismu. Tato strategie obrany za účelem přežití má v české společnosti svou tradici, i když je zřejmé, že kromě krátkodobých přínosů má také svá rizika a náklady. Ty je potřeba hledat v destabilizaci demokratického vývoje a přímknutí politiky k extremismu.

Historické kořeny scénáře

Scénář vleklé politické a ekonomické krize lze opřít nejméně o tři paralely z české historické zkušenosti. První takovou paralelou je opakované selhání českých politických elit v krizových situacích často popisovaných jako osudové osmičky v novodobé historii české společnosti. V letech 1938, 1948 a 1968 musely české elity čelit vnějšímu tlaku na integritu své kolektivní identity a ztrátě schopnosti dál plnit ve společnosti vůdcovské poslání, kterým v dobách před uvedenými krizemi zaštiťovaly svá privilegia. Ani jednou tento tlak neustály a v očích velké části veřejnosti ztratily tvář. Právě ve vypjatých krizových situacích se české elity chovají obvykle způsobem, který je zbavuje důvěry a podpory veřejnosti, tj. tolik potřebných deviz k překonání krize. Elity ani v jednom z těchto případů nedokázaly svým morálním příkladem strhnout na svoji stranu rozhodující část veřejnosti; respektive pokud zde společenský morální ethos odporu byl, nedokázaly ho využít k přímé konfrontaci s vnější i vnitřní krizí. Vždy „opustily loď“ mezi prvními a samy se vzdaly své vůdčí role. Výsledkem byla velká frustrace opuštěné veřejnosti, chaos, panika a následný dlouhodobý ústup z veřejného prostoru do soukromí a hledání solitérních strategií přežití.

Další významnou historickou paralelou je mimořádně silný úpadek české ekonomiky ve světové krizi po r. 1928. Český fenomenální růst v předchozích šedesáti letech byl tažen vysokou otevřeností ekonomiky a rozvojem zpracovatelského průmyslu. Z teorie otevřené ekonomiky je známo, že exportem tažený růst má multiplikativní efekt na celý zbytek ekonomiky, čímž HDP narůstá v absolutních hodnotách více, než o kolik se reálně zvýší export. Pokud je ale „růst“ záporný, vede multiplikátor k indukovaným ještě vyšším ztrátám na HDP. To mělo katastrofální následky pro Československo v celých 30. letech. Z krize ho nakonec vyvedly jen státní výdaje na zbrojení – přesto Československo až do 50. let prosperitu z roku 1928 nedohlo.

Na to navazuje třetí paralela. Přestože bylo zcela evidentní, že za českým hospodářským zázrakem až do roku 1928 bylo místní podnikatelství, otevřenost vůči světu a soutěž mezi etniky Československa, Češi po velké krizi (1929–34) a německé okupaci (1938–45) ještě dlouho nedokázali na své úspěchy navázat. Státní dirigismus byl pro českou ekonomiku dominantní jak po dobu předválečné ekonomické mobilizace a okupace, tak i poválečné rekonstrukce a kultu plánování, kterému země na čtyřicet let tak spontánně propadla. Jinak řečeno, je u nás tradice, že v krizových

situacích by nám měl pomáhat hlavně stát. Je až humorným paradoxem, že i v dobách vypjaté libertariánské rétoriky pro vedení postkomunistické transformace se našlo jako hlavní východisko k prosperitě jednak přerozdělování neefektivních státních molochů (místo prvořadého vytváření nových podniků na zelené louce) a jednak financování podniků pomocí substandardních úvěrů bankovního socialismu. Obě „inovační“ schémata rozvoje byla českým darem světa, který jen se značným zpožděním pochopil, že tudy cesta nevede.

Tato paralela je pevně spojena s fetišem státu, státního vlastnictví a také s nedůvěrou velké části elit k rizikům volného podnikání na otevřených trzích. Tradiční je sklon českých elit k omezování takových trhů, přerozdělování vytvořeného bohatství státem, koluzím, klientelismu a korupci. To však může být životaschopnou strategií pouze v sektorech s omezenou nebo vůbec žádnou konkurencí zvenčí, tj. v mezinárodně neobchodovaných sektorech.

Scénář vleklé krize ve zpětném zrcátku

Jak známo, světová finanční krize (2008–09) zastihla českou společnost na vrcholu ekonomických žní, kdy získávala bohaté dividendy z předchozího desetiletého období hluboké transformace (1991–2000). Obdobným způsobem, jak v předkrizovém období pozitivní externality rozvoje inovací, zvyšování vývozu a dovozu, vnější konkurence a přílivu investic tlačily celou ekonomiku k vyššímu růstu, tak zase negativní externality otočení těchto vlivů způsobené globální krizí začaly tlačit českou ekonomiku ke stále nižším výkonům. Světová recese udeřila českou ekonomiku pádem výroby ve všech stěžejních odvětvích vývozu: automobilů, jejich komponentů a návazných služeb, elektrických motorů, elektroniky, polotovarů nerostného původu, oceli a kovových výrobků. To výrazně zpomalilo motory dosavadního růstu, kterými byly zahraniční podniky, a začalo brzdit investice. Současně se do středu zájmu dostávají veřejné finance a možnosti, jak těžit z jejich měkkého rozpočtového omezení.

Očekávání, že se ve chvílích krize uplatní výhoda samostatné měny a naděje, že koruna se znehodnotí, se minuly účinkem.¹ Spouštěcím mechanismem vleklé krize české ekonomiky byl především pád mezinárodně obchodovaného sektoru podniků do hluboké ekonomické nerovnováhy, která byla dlouhodobého charakteru. Krize neodezněla do konce roku 2010, jak se optimisticky předpokládalo, a možnosti obnovit kontinuitu (tedy rychle navázat na předchozí typ specializace a ekonomické dělby výsledků práce) se ztratily. Jednoduše svět se dostal na jinou dráhu svého fungování a dřívější strukturu české reálné ekonomiky a jejich institucí bylo nutné nahradit něčím jiným. Došlo k ústupu ze světových trhů, k vysoké nezaměstnanosti, paralýze zahraničního kapitálu a před českou politickou a ekonomickou reprezentací vyvstala nutnost vybudovat nyní již vlastními silami novou ekonomickou základnu.

Ke zvládnutí těchto úkolů však zemi chyběly vlastní zdroje, nápady a stimuly produktivní motivace. Dlouhodobému dopadu světové krize vyvolané kolapsem mezinárodně obchodovaného sektoru by se stále dalo čelit, pokud by zbývající část ekonomiky (tj. mezinárodně neobchodovaný sektor, který představuje tvorbu zhruba 55–60 % HDP) byla zdravá. Pak nejenže by mohla převzít břemeno růstu (podporované navíc aktivní makroekonomickou politikou), ale byla by schopná produkovat zdroje na realokaci a obnovu otevřené části ekonomiky. Bohužel stav české společnosti a zejména jejích politických elit na konci první dekády třetího tisíciletí dával dost důvodů k tomu, aby došlo k selhání tohoto záchranného mechanismu. Mezinárodně neobchodovaný sektor, který byl

¹ Oslabující koruna v období od srpna do února 2009 jen vyrovnala spekulativní posilování kurzu za období srpen 2007–červenec 2008 a v podstatě od března 2009 zanechávala reálný kurz na úrovni vysoce úspěšného roku 2006. S pádem vývozu totiž ještě výrazněji padaly dovozy a koruna se střídavě dostávala jak pod apreciační tlak, tak pod tlak měnových spekulací na její oslabení. Navíc prodej státních dluhopisů v eurech do zahraničí v první polovině roku 2009 za účelem financování schodku státního rozpočtu – za téměř 50 miliard – korun vedl nejen k masivnímu zadlužování veřejných financí, ale také k umělému posilování kurzu koruny, které ale muselo jednou skončit.

budován lokálně, aniž byl prověřován tlaky světové konkurence, totiž roli náhradního motoru růstu rozhodně převzít nemohl. Byl jen vratkou konstrukcí, která těžila z reálného pokroku (a reálných důchodů) v obchodovaném sektoru, v němž vůdčí roli sehrály exporty. Jakmile neobchodovaný sektor přestal dostávat od obchodovaného sektoru důchodové injekce, přišel o motor svého růstu. „Nákaza“ obchodovaného sektoru, která přišla zvenčí, se najednou přelila do zbytku ekonomiky, což ji celou začalo dusit.²

Přestože česká ekonomika byla až do roku 2008 zdravá a odvozené faktory růstu (tj. růst cen v neobchodovaném sektoru, zhodnocování koruny a boom v půjčkách nebyly zapojeny do místního růstu spekulativních bublin) nijak neohrožovaly udržitelnost domácího růstu, absolutní klíčová závislost rozvoje na exportu byla jediným rizikem. Bohužel jinde ve světě zázračné růsty zkolabovaly a český exportní motor se začal dusit. Od druhé poloviny roku 2009 se nákaza z obchodovaného sektoru přelila do zbytku ekonomiky. Tam už předchodí pyramidový nárůst cen nejen že nemohl pokračovat, ale začal najednou nabírat zpětný chod. Podobně tomu bylo při pádu ekonomik Islandu nebo Irska na konci roku 2008, které spekulativní bublinu přímo vytvářely.

Pro rozvoj české ekonomiky po r. 1989 byl typický propastný rozdíl mezi závratným růstem obchodovaného sektoru a výrazně nižším růstem celé ekonomiky.³ To svědčí o systémovém poddimenzování růstových schopností českého neobchodovaného sektoru, z něhož mnohé části získaly parazitní charakter. Jedná se zejména o podniky a organizace kryté státním monopolem nebo jeho nekompetentní regulací, například v oblasti energií, infrastruktury, obrany, policie, školství, zdravotnictví a státní byrokracie. Když se světová finanční krize v průběhu roku 2008 dostala z USA i k nám a postihla předtím tolik úspěšný exportní sektor, bylo jen iluzí, že takto započatá dlouhodobá česká hospodářská krize zůstane jen krizí poptávky po exportu, kterou lze utlumit vládními výdaji. Až po roce 2009 se prokázalo, že podstatou krize byla u nás dlouhodobě neřešená výkonnost neobchodovaného sektoru a její přetrvání i poté, co se exporty stabilizovaly.

Postižený exportní sektor v první řadě vyžadoval značné prostředky na udržení své konkurenční schopnosti ve světě. Konkurence v zahraničí dostávala vyšší dotace, země se uzavíraly, zahraniční investoři omezili výrobu a česká koruna vlivem mimořádných intervencí nijak výrazně neoslabil.⁴ Záchranou tak mohl být jen výrazný vzestup efektivnosti zavedením revolučních inovací. Český neobchodovaný sektor ale už vůbec neměl na to, aby světovou krizí ohroženému obchodovanému sektoru vypomohl úsporami, materiálovými zdroji nebo podnikatelským umem. V podstatě byla převážná část neobchodovaného sektoru paralyzována proti-podnikatelským charakterem svého vývoje, kde hlavními „motory“ růstu byly inflace, regulace, byrokracie a výdaje státního rozpočtu – což v mnohém jen následovalo instinkty zděděné z dob centrálního plánování. Obchodovaný sektor nebyl schopen plnit státní pokladnu daněmi a neobchodovaný sektor byl bržděn propadem do přirozené desinflace (tj. poklesu cen v relaci ke mzdám). Česká ekonomika tak byla chycena do pastí dlouhodobé stagnace, z níž se oba zmíněné sektory nemohly svými silami vymanit bez zásadní primární změny v efektivnosti neobchodovaného sektoru.

Naděje na změnu se totiž soustředily na intervence vlády do poptávkové strany ekonomiky, na rozdíl od změny podmínek pro zefektivnění nabídkové strany. Vláda se s pádem daňových příjmů (jak z příjmů pracovníků a korporací, tak z přidané hodnoty) musela dále zadlužovat. Ke všeobecné makroekonomické nerovnováze však docházelo postupně. Jak vláda musela neustále navyšovat záchranné balíčky, narazila nejdříve na bariéru nedostatku příjmů z daní. Záhy nato i na bariéru

² Teoretické vysvětlení tohoto jevu pomocí tzv. Balassova efektu laskavý čtenář nalezne na konci tohoto scénáře.

³ Například u vývozu do EU (tj. u 85 % všech exportů) přesahoval dlouhodobý roční růst jeho reálných kilogramových cen hranici 11 %, což se také týkalo i příspěvku českého obchodovaného sektoru do domácí přidané hodnoty, která tvoří HDP zhruba ze 40 %. Dlouhodobý růst české ekonomiky jako celku od r. 1992 však nepřesahoval 4 %.

⁴ ČNB disponovala před krizí vysokými devizovými rezervami (28,2 miliard EUR na konci února 2009). Nicméně mnohem důležitější byly devizové tržby z masových prodejů vládních dluhopisů, kterými se začal financovat rostoucí deficit vládních financí a které přecházely přes ČNB.

ochoty půjčovat jí doma i v zahraničí, přestože vláda byla ochotna nabízet vysoké úroky. Spolu s propadem kurzu koruny to znamenalo zvyšovat úrokové sazby komerčních bank, což jen dál snižovalo možnost získat na záchranu podniků úvěry. To přivedlo zemi do stádia stagflace, tj. inflace kombinované s krizí.

Nakonec se o dotační fondy vládě postarala „nezávislá“ národní banka, která byla politicky nucena kupovat vládní obligace bez omezení. Přirozená kotva inflace, kterou by bylo členství v Eurozóně nebo alespoň cílování stabilního kurzu, však byly globální krizí paralyzovány, a tak vládní výdaje od roku 2010 nepodléhaly tlaku fiskální a monetární disciplíny. Tato opatření neposílila efektivitu podniků – naopak stimulovaly jejich oportunistické chování, zjetí státu, klientelismus a korupci. Morální podnikatelský hazard a černé díry veřejných financí, které všechno pohltí a nic nevytvoří, se staly přehlídkou negativních stimulů ekonomického rozvoje. Přežívání ekonomických subjektů (podniků, rodin) z čistě inflačních výdajů státu se ukázalo jako velmi krátkozraká politika, na níž se tyto subjekty staly až drogově závislými.⁵

Vlivem setrvačnosti a tzv. path-dependency (viz historické paralely) propad otevřených sektorů a letargie uzavřených sektorů vytvořily zvlášť nebezpečnou kombinaci faktorů, které ve vzájemné součinnosti českou ekonomiku dlouhodobě paralyzovaly. Navíc poměrně rychlý přerod světové finanční krize v krizi hospodářskou zastihl české politiky a vysoce postavené manažery nepřipravené. Převládala mezi nimi iracionální úvaha, že krizí by měli být potrestáni jen ti, kteří udělali zásadní chybu (například část finančního sektoru), a i jim by se dalo pomoci dotacemi a lokální restrukturalizací. Česká ekonomická generalita si nepřipouštěla (a zřejmě zcela právem), že by za posledních 10 let nějakou významnější chybu udělala. Nějak se zapomělo, že Česko vlastně nikdy nebylo nezávislým ostrovem prosperity, a aktuálně bylo jen kolečkem masivního stroje EU a globalizovaného světa, kde se nákaza krize přenáší i na zdravé subsystemy a její inkubační doba není až tak dlouhá. Navíc primárně napadené země a sektory mají tu výhodu, že mohou přehodit finanční břemeno své revitalizace na zdravé sektory doma a ve světě a vyměnit si tak s nimi místa.

Ukázalo se, že problémy, které sebou hospodářská krize přináší, vyžadují schopnost rychlého povolání krizového managementu. To by znamenalo nejen odhodit zažité profesionální a etické horizonty, ale otevřít stavidla pro vznik nových elit, což by automaticky znamenalo ústup starých elit a ztrátu jejich majetkového a mocenského postavení. Takového sebelikvidačního obratu nebyly stávající české elity vůbec schopny. Politikové proto, že už dávno uvízli v korupční pasti politického systému, který privileguje zájmy lobbyistických skupin před zájmy veřejnosti. Manažeři firem proto, že se v naprosté většině nedokázali rychle adaptovat z pohodlných podmínek ekonomického růstu na mnohem náročnější prostředí ekonomické krize. Jen pár z nich si skutečně uvědomilo, že rozhodování v podmínkách cenového a poptávkového boomu (tzv. bull market) je výrazně jiné než v podmínkách propadu (tzv. bear market). Záruku svého přežití v elitních pozicích podnikatelé najednou uviděli ve strategii ještě těsnějšího přilnutí ke státu, místo aby povolali do vedení nové tváře nesmlouvavého krizového managementu.

Bylo pak jen přirozené, že česká politická garnitura, dlouhodobě personálně svázaná s vedením domácích firem napojených na státní rozpočet zareagovala na rozmáhající se ekonomickou krizi zintenzívněním svých předchozích „úspěšných vazeb“. Možnost, že by se schodek státních financí v roce 2009 přehoupl přes 5 % HDP se nakonec k úlevě lobbyistů skutečně prosadila. Záchrané balíčky populistických vlád se soustředily na potenciál selektivní sanace těch firem, s nimiž měla politika nejlepší vztahy. Hospodářskou krizi nevnímala jako obecnou krizi důvěry ke stávajícím strukturám moci, kterou lze zvládnout jedině politickým zemětřesením a příkladným etickým

⁵ Dominantní redistributivní „podnikatelská“ motivace je nebezpečná tím, že výrazně potlačuje motiv restrukturalizace, inovace a investování do nadějnějších nových produktů a technologií. V podstatě je negací všeho, co vede k prosperitě. Negativní výběr (tj. podpora oportunistů a neefektivních podniků) a následný morální hazard, které se tím nastarovaly, však brání samy sebe a není snadné se od nich odpoutat jinak než prudkým politickým zvratem. I ekonomická krize je nakonec k něčemu dobrá: umožní společenskou katarzi, k níž by se společnost bez krize jinak neodhodlala – jak to ukázal klasický pád komunismu ve 33 zemích světa.

chování nových politických vůdců. Naopak, protekční kroky ad hoc v ekonomických oblastech zasažených požárem krize se ani nesnažila veřejnosti nijak soustředěně argumentovat a vysvětlit. Tím v očích veřejnosti ještě více podkopávala základy své legitimacy, které byly už delší čas narušeny neutuchající sérií korupčních skandálů a klientelistických kauz typu „justiční mafie“ a pod.

Nepřetržitě vzájemné obviňování se opozičních a koaličních politiků z korupce a klientelismu mělo totiž dlouhodobě reálný základ v samotném politickém systému, jenž od politických stran vyžaduje obrovské „investice“ do marketingového stylu politiky a masivní mediální sebe prezentaci, které ovšem nelze pokrýt ani ze státních příspěvků (za získané hlasy ve volbách), ani z členských poplatků či legitimních darů sponzorů. Čeští „demokratičtí politici“ si proto zvykli situaci řešit korupční symbiózou s úředníky přidělujícími veřejné zakázky a s podnikateli, kteří díky korupci zakázky získávají. Jedině tak si mohli zajistit potřebný přísun prostředků nutných pro vedení v podstatě permanentních a velmi nákladných volebních kampaní a jedině tak si mohli zabezpečit své postavení v sítích moci. Legitimita zastupitelské demokracie klesala stále hlouběji. Česká veřejnost se až příliš často přesvědčovala o tom, že domácí demokracie se stala kořistí několika málo elitních zájmových skupin, oligarchizovala se a ztratila svůj demokratický morální kredit. K parlamentním volbám ve druhém deceniu po r. 2000 už nechodila ani třetina voličů, což na druhé straně výrazným způsobem zvýšilo legitimitu velkého množství občanských organizací vstupovat do rozhodovacích procesů. Jejich představitelé této skutečnosti hojně využívali a vnášeli do veřejné politiky prvky přímé demokracie, které se však v krizovém období příliš neosvědčily, a blokovali tak efektivitu rozhodovacích procesů ve veřejné správě.

Zajetí politiky a státu lobbyistickými skupinami přirozeně neuniklo pozornosti nejen médií a veřejnosti, ale ani skupinkám politických extremistů, kterým se začalo stále úspěšněji dařit propagovat svůj program v hávu nového, etického stylu vedení politiky pod hesly: „Právo a pořádek!“ a „Všechna moc do rukou lidu!“, který se ostentativně honosil primárním ohledem na veřejný zájem a drastickým rušením neoprávněných privilegií elit.

Ani pravicové, ani levicové vlády z výše uvedených důvodů nedokázaly hospodářský růst nastartovat. Klid bezpečné české kotliny byl rázem pryč! Akcie českých podniků se začaly po dočasném vzestupu znovu propadat. Jejich management, dlouhá léta zvyklý podnikat v růstovém režimu ekonomiky s výhledem nanejvýš na příští kvartál, nedokázal pružně zareagovat na nově vzniklou situaci na upadajících globálních trzích. Model extenzivní expanze kapitálu na stále vzdálenější trhy a vyhledávání levnější pracovní síly náhle zkolaboval. Osvědčený outsourcing výrobních kapacit přestal fungovat, protože pro multinacionální společnosti už jednoduše přestal být výhodným. Selhala i strategie mostu mezi Západem a Východem. Čeští manažeři se dostali do nezáviděníhodné situace: na jedné straně je zablokoval strach Západu, aby mu nepřebrali východní trhy, a na druhé straně zase ambice Ruska, jehož elity byly přesvědčeny, že „to umí lépe“ a dokáží se Západem jednat přímo. Čeští „růstoví manažeři“ selhali tváří v tvář ekonomické krizi také kvůli své neschopnosti zvládat geopolitické a kulturní aspekty zahraniční ekonomické expanze, která je jako obchodní zprostředkovatele vyřadila ze hry.

Najednou bylo zřejmé, že to nejsou žádní nezávislí, osvícení a nekompromisní kapitáni budoucnosti české ekonomiky, ale jen náhodně povolání údržbáři jinde historicky osvědčených modelů. S úpadkem těchto imitovaných schémat nemohl takový management najít své vlastní tvůrčí cesty ke změnám. Dovážet nedostatkové krizové manažery ze zahraničí, a to převážně jen do dceřiných zahraničních firem, bylo jen dočasným řešením, protože jich bylo stále více zapotřebí v jejich domovských zemích. Ani český vzdělávací systém nedokázal produkovat dostatek nových kvalitních adeptů na manažerské funkce, u nichž často nárok na podnikatelskou efektivnost nebyl podstatnou schopností výběru. Klíč k úspěchu v boji s krizí spočíval v možnosti otevřít trh s manažery a vlastníky všem potenciálním konkurentům, a to zejména v tak klíčovém neobchodovaném sektoru, jakým je veřejná správa. Přitom masa nově přichozí krve by nutně musela přijít ze soukromých malých a středních podniků. Ty v Česku prošly mnohdy tvrdou školou úspěšného rozvoje, přestože měly pro svůj růst trvale ztížené institucionální podmínky. O to menší příležitosti dostali tito manažeři

v krizi, kde se téměř všechny záchranné akce státu soustředily na udržení starých celebrit a ne na jejich výměnu.

Krise českého managementu vedla k závažným společenským důsledkům. Poté co se zahraniční velkokapitál vzdal, respektive ani nedostal šanci sanovat český prostor ekonomického podnikání, následná domácí „bezvůdcovská ekonomika“ si nedokázala ani přiznat diagnózu, najít úspěšný recept na řešení problémů ekonomické krize a vynést společnost na trajektorii zřetelného dohánění modernizačních center Západu. To mělo za následek odliv i toho zbývajícího mála českých elitních odborníků do zahraničí, respektive do nadnárodních společností. Manažeři exportně orientovaných multinacionálních korporací selhali ve svém úsilí řešit problémy krize na celoevropské úrovni. Řešení problémů Evropské unie se rozpadlo do nekoordinovaných intervencí a protekcionismu „suverénních“ národních entit.

Českou politiku zcela ovládly zájmové skupiny pseudopodnikatelů a pseudomanažerů orientovaných spekulativně na zisky z pádu podniků, podobně jako tomu bylo v období 1994–98 během tzv. bankovního socialismu. Motiv firem napojených na inflační státní rozpočet je motivem vytlačování dlouhodobých produktivních aktivit aktivitami krátkodobého přerozdělování stále se zmenšujícího koláče. Takto orientovaná lokální sebestřednost si přirozeně nemohla přát zavedení univerzálních pravidel tvrdých rozpočtových omezení a fiskální a monetární disciplíny. Mezi ně také patří i přijetí eura, větší integrace národního mocenského spolurozhodování do evropských struktur. Za těchto podmínek česká ekonomika, dlouhodobě hnaná dopředu téměř výlučně jen vývozem, začala drasticky upadat nejen v primárně krizí zasažených exportních odvětvích, ale převalila se do dlouhodobé sekulární stagnace ve zbytku ekonomiky. Jinak řečeno, původně jen dočasná krize z výkladní skříně a dobře viditelného vrcholku ledovce české ekonomiky zasáhla mnohem citlivější vnitřní orgány jejího organismu, v němž se produkuje většina HDP: malé podniky lokálního významu, státní správu, zdravotnictví, školství, bezpečnost, infrastrukturu, vědu, bydlení nebo ochranu životního prostředí. U nich se zcela rezignovalo na účelnost a efektivnost a dominantním cílem se stalo udržení zaměstnanosti, ať to stojí co to stojí.

Neustálé propukání nových korupčních skandálů představitelů elit přestalo mít časem na českou veřejnost žádoucí katarzní účinek, protože jejich aktéři nikdy nedošli spravedlivého potrestání a majetek, který získali nekalým způsobem, jim zůstal. Korupční skandály občané přestali brát jako důkaz fungujícího protikorupčního systému a stále více je začali považovat jen za výsledek řízených mediálních provokací v rámci boje jednotlivých klientelistických sítí elit. Unavení touto bezvýhodnou situací se občané klientelistickým praktikám přizpůsobili. Opětovně naplno nastartovali své strategie protekčních známostí a drobné korupce, které drsně vytlačovaly občanskou participaci na okraj jejich pozornosti. Občanské organizace tak zůstaly „generály bez vojska“ a jejich role v sítích rozhodování o veřejných záležitostech dramaticky upadala. Idea participativní demokracie zůstala jen papírovým drakem, kterého se už elity nemusely vůbec bát.

Na klientelismus byli lidé zvyklí již za socialismu, kdy elity (respektive stát) zabezpečovaly svou politickou stabilitu korumpováním obyvatelstva. Stát (reprezentovaný komunistickou nomenklaturou) si kupoval loajalitu občanů za peníze a různé výhody. Již tehdy se osvědčila tzv. „tichá dohoda“ mezi komunistickými elitami reprezentujícími stát a pospolitým lidem. Zněla: „Vy nás necháte v klidu vládnout a my vás necháme okrádat stát!“ Vleklé problémy České republiky s vymahatelností práva dlouho signalizovaly, že platnost tiché dohody se skutečně prodloužila. Koneckonců vzájemně výhodná korupční reciprocita, resp. komplicita mezi elitami a veřejností, byla nastartována výměnou občanské angažovanosti za konzumní společnost již na začátku devadesátých let. Hospodářská krize však vše změnila. Tichá dohoda na bázi konzumerismu přestala platit, protože demokratické elity nebyly schopny veřejnosti zabezpečit očekávanou životní úroveň. Politické, expertní i ekonomické elity v jejich očích jako manažeři selhaly. Veřejnost ztratila víru ve schopnost demokratických elit řídit kapitalismus. Víra v liberální kapitalismus vůbec byla najednou těžce otřesena v celosvětovém kontextu. Kapitalismus lidem nedával ani jistotu zaměstnání, ani rostoucí reálné mzdy. Ohrožoval jejich úspory, zvyšoval daně, dovozy byly drahé a nerovnost mezi lidmi se

prohlubovala. Ekonomika se mnoha občanům začala jevit jako nevypočitatelná síla, kterou dokáže zkrotit jen autorita státu, respektive přísná regulace trhů. Hrdinou se v jejich očích stává komunisty řízená Čína.

Veřejnost dlouhodobě znechucená bující korupcí, klientelismem a neschopností demokratických politiků dohodnout se na efektivní politice modernizace země se rozdělila na tři hlavní části. Ta první stále hlasitěji volala po pevné ruce autoritativního vůdce, který rázně zatočí s elitářskými praktikami zkorumpované vrstvy vysoce postavených politiků, úředníků, podnikatelů a manažerů. Druhá část veřejnosti naopak viděla lék na odstranění krizové situace ve zvyšování míry demokracie a kontroly elit. Zbytek veřejnosti zmateně osciloval mezi prvními dvěma. Značná část občanů, kteří doufali, že silný vůdce dokáže zemi zbavit krize a zkorumpovaných elit, se zhlédla ve vůdčích osobnostech krajní pravice. Pravicoví extremisté se opatrně snažili distancovat od fašismu. Razili politiku občanského pořádku, bezpečí na ulicích a záchrany národa ze spárů globalizace a bruselské byrokracie. Útočný osten jejich domácí politiky byl namířen hlavně na neschopné a elitářské demokraty a samozřejmě také na „parasitující“ přistěhovalce, Romy a jiné menšiny, z nichž si udělali obětní beránky probíhající krize, za niž sami odmítli nést jakoukoliv odpovědnost. V klientelistických sítích svázané „demokratické elity“ byly politicky paralyzované, protože ztratily podporu všech hlavních částí veřejnosti. Znovu se opakovala stará zkušenost, že očištné katarze krizí nelze dosáhnout, když elity hluboké změny jen předstírají a veřejnost zároveň rezignovala na to, aby je k těmto změnám donutila.

V Česku historicky silně zakořeněný strach z pravicového extremismu hnal stále více voličů do náruče levicových populistů, kteří nabízeli obrodu demokracie i pevný řád. Velmi úspěšně se konstituovali na ruinách rozpadlé Komunistické strany Čech a Moravy. Pro svoji sílící politickou stranu si zvolili název „Strana skutečně demokratické levice“, která vyvoláváním paniky z „nástupu krvelačného fašismu“ a vysmíváním se z impotentnosti „elitářských demokratů“ stojících v čele ODS a ČSSD dosáhla triumfálního volebního vítězství. Poučena dlouhým obdobím politické izolace komunistů okamžitě upevnila svůj koaliční potenciál pomocí vstřícných zákulisních kroků vůči celému spektru politických stran. Rychle také přispěchala s ujištěním, že znárodňování rozhodně není na programu dne. Šikovně si osvojila ideologii „národního patriotismu“ (ve skutečnosti „provincialismu“), s níž původně vystupovala nevýznamná frakce pravicových extremistů. V umírněnějším levicovém balení zaznamenala tato ideologie kombinující ochranářství „národních firem“ a tzv. „korektní xenofobii“ velký úspěch hlavně u nižších vrstev společnosti, u kterých vzbuzovala naději na obnovení politického významu místních komunit. Na tento vývoj ekonomické elity frontálně zareagovaly příklonem k moci se chápající populistické levici. Velká část z nich se ochotně přihlásila k ideologii „národního patriotismu“. Ekonomické elity s levicovými populisty postupně navázaly stejné klientelistické vztahy, jaké měly se zdiskreditovanými elitářskými demokraty.

Česko se začalo dostávat do stále větší izolace, a to jak v důsledku ztráty mezinárodní prestiže (jako země, kde neschopnost vést EU je kompenzovaná zaujetím podkopávat integritu EU), tak i ztráty vlastního sebevědomí, kterou způsobila jeho neschopnost nastartovat export a ekonomický růst. To se projevilo v odklonu od účasti ve světovém, respektive evropském dění. Nakonec se Česko propadlo do pozice frustrované společnosti zahleděné jenom do sebe, která institucionálně zabarikádovala svůj prostor pro svobodné podnikání.

Je třeba dodat, že svět globalizované ekonomiky ani pod „morovými ranami“ vleklé ekonomické krize zcela nezankl – a s ním ani globální, resp. nadnárodní ekonomické elity. I když dřívější sláva globalizace značně ztratila na lesku, rozpad moci globálních hráčů byl ve srovnání s vleklou krizí národních ekonomik jen epizodický. Paralelně s provinciální a klientelistickou tváří české politické a ekonomické scény tak existoval i její zcela odlišný obraz v podobě elitních sítí expertů efektivně zapojených do globálních ekonomických struktur. Od začátku třetího tisíciletí česká ekonomika rostla především díky firmám vlastněným zahraničním kapitálem, resp. firmám s vysokým podílem zahraničního kapitálu, které byly součástí globálních sítí nadnárodních korporací. V čase,

když došlo ke krizovému zvratu ve vývoji velké části české společnosti, svět těchto sítí fungoval na bázi poměrně striktních meritokratických principů a byl reprezentován široce pojímanou globálně působící vrstvou expertů (symbolickými analytiky, síťokraty, kognitivními pracovníky...), jejichž přítomnost v kterékoliv společnosti byla zárukou její prosperity. Nejvíce ceněnými vlastnostmi těchto expertů byla jejich schopnost generovat vzácné informace, kreativita a mistrovství v síťování (networkingu), tj. vytváření a udržování exkluzivních sítí těch „nejlepších z nejlepších“.

Kosmopolitní expertní elity byly stále méně lokálně vázané, protože své aktivity mohly relativně lehce přesunout z jednoho místa na druhé. Často nechtěly sdílet osud s neúspěšnými vrstvami svého vlastního národa a přestaly mít zájem finančně přispívat na řešení problémů lokálních společenství. Navíc jejich národní identita se během času stala velmi problematickou, protože jejich rodiny přestaly mít čistě národní charakter. Často dlouhodobě pobývaly v zahraničí, kde navazovaly úzké kontakty s členy elit jiných národností. Smíšená manželství byla u nich spíše pravidlem než výjimkou. Kosmopolitní ekonomické elity si pro svůj osobní život na území Česka vybudovaly exkluzivní ghetta, do nichž měli kromě nich přístup jen ti členové lokálních komunit, kteří jim poskytovali potřebné služby. Vytvořily si vlastní svět meritokracie, kde se do špičkových pozic v ekonomických sítích dostávali jen ti, kteří na to skutečně měli, protože v globálním byznysu a networkingu by jiní neobstáli. V tomto – na nejvyšší výkon orientovaném světě – byznys a politika často splývaly, přestože dominantní prioritou v tomto světě zůstal úspěch byznysu.

Ekonomické elity orientované na světové trhy a elity mezinárodně neobchodovaných sektorů, kde převládala lokální uzavřenost a vazby na hierarchie politiky, vlády a byrokracie, nemají mnoho společného, pokud jde o mechanismy jejich fungování. Soužití českého klientelistického světa, který politicky tíhnul k nacionálnímu provincialismu na jedné straně a turbosvěta kosmopolitních ekonomických elit na straně druhé, však překvapivě vykazovalo dlouhodobou stabilitu, a to nejen v dobách rozkvětu. I když se na počátcích krize zdála srážka těchto dvou světů české společnosti neodvratná, nakonec se ukázalo, že dokážou žít v symbióze založené na vzájemně výhodné dělbě práce. Počáteční nepřátelství mezi „provinčními parazity“ vysávající zisky ze státního sektoru a domácích spotřebitelů na jedné straně a „kosmopolitními zaprodanci“ na straně druhé nevyústilo do žádného fatálního konfliktu jednoduše proto, že se znovu navzájem doplňovali. Trend posilování vlivu populistických vůdců a klientelistických sítí v české společnosti elitám nadnárodních korporací vůbec nevedl, naopak samy ho podporovaly, aby si tak zákulisními koluzemi s českými politiky a vládami pojistily autonomii svého postavení na trhu.

Čím dále tím více bylo zřejmé, že vlády měly nacionální provincialismus, zaštitěný heslem „národní suverenity“, jen za účelový nástroj své zjištěné stability moci, pro niž potřebovaly mít své jasně ohraničené území. I na něm se musel ponechat prostor pro nadnárodní organizace, protože jenom tyto dokázaly zemi dát mezinárodně uznávané materiální hodnoty a držet její prosperitu alespoň částečně nad vodou. Kromě klientelistických sítí mocných provinciálních patronů se na území Česka sporadicky vyskytovaly i regionální či lokální horizontálně uspořádané svépomocné iniciativy a nátlakové skupiny, které občas dokázaly konkurovat etablovaným stranám a mobilizovat rebely proti vládě provinciálních patronů podporovaných kosmopolitními elitami, ale bez trvale udržitelného výsledku. Vnitřně se pod tlakem získané moci časem rozpadaly a jejich vítězná rezidua se nakonec spořádaně včlenila do světa „starých struktur“.

Post Skriptum

Předpoklad, že hluboká krize přinese brzkou očistu a nový étos národního pokroku, nám v tomto případě nevyšel. Samozřejmě, jsme stále jen ve scénáři možných událostí a tento scénář měl být ze zadání pesimistický. Nicméně měl poukazovat na jistá potenciální, reálná rizika, jejichž včasné rozpoznání umožňuje společnosti jednat s větší předvídatostí. Existují totiž i jiné historické paralely této země, které poukazují na systémy včasného varování a na vnitřní síly, které snad u nás i nyní dokáží zde uváděným rizikům pádu do pastí rezignace a cynického oportunismu zabránit.

Balassův efekt

Možnost, že ekonomická „nákaza“, která postihla české exporty, postihne také i domácí zbytek ekonomiky, vyplývá z faktu, že česká transformace mezinárodně neobchodovaného sektoru byla u nás dlouhodobě orientována na využívání tzv. Balassova principu rozvoje, což je čistě teoretický koncept⁶. V Balassově-Samuelsonově dvousektorovém modelu růstu je veškerý pokrok (tj. růst reálné produktivity práce) soustředěn jen v obchodovaném sektoru. Primárním faktorem růstu je zde růst produktivity práce ve vysoce konkurenčních exportních odvětvích. Ta určuje tomu odpovídající růst svých mezd. Vyšší mzdy se však přelévají automaticky i do neobchodovaného sektoru. Jeho růst je sekundárním faktorem celkového růstu ekonomiky. Protože se v Balassově modelu předpokládá, že v neobchodovaném sektoru k růstu produktivity práce nedochází, vyšší mzdy jen tlačí na vyšší ceny jeho produkce. Na rozdíl od obchodovaného sektoru, se předpokládá, že rozvoj je v něm čistě inflační. V českém prostředí bychom mu mohli ještě připsat silné klientelistické vazby na stát. Výrobky a služby neobchodovaného sektoru totiž nejsou vystaveny světové konkurenci a v malých ekonomikách navíc snadno dochází ke koluzím výrobců, takže v tomto sektoru chybí i domácí konkurence. Symbióza těchto dvou sektorů může dostat až krajní podobu koexistence světové efektivnosti s lokální neefektivností.

Zvažováno teoreticky, inflační (až parazitní) růst rozsáhlého neobchodovaného sektoru je za podmínky vysoce rostoucích příjmů obchodovaného sektoru (vývozu) perfektně udržitelný. Podniky neobchodovaného sektoru mohou expandovat mimořádným tempem, aniž se musejí starat o inovace nebo hlídat si své náklady. Jejich poptávka, živená multiplikativně svými vlastními rostoucími výdaji, se jim totiž stále zvyšuje. Pokud navíc dochází ke zpevnování kurzu domácí měny, což je přirozený následek daného principu⁷, výsledný efekt trojného kanálu rozvoje a bohatství (tj. reálného, inflačního a kurzového) může vést až k fenomenálním parametrům růstu HDP měřeného ve světové měně (například v dolarech).

Nepřekvapí potom, že očekávání dalšího růstu vyvolá čtvrtý faktor růstu: spekulativní bubliny. Pod jejich tlakem, podobně jako je tomu u pyramidových her, se ceny daných statků zcela odpoutají od ekonomických fundamentů – nákladů a spotřebitelského užítku. Nad vodou je drží jen nemožnost spekulantů přestat, přestože se cenová mezera mezi spekulativními statky a zbývající částí ekonomiky neudržitelně rozevírá. Stále to však ještě nemusí být konec růstu, protože do hry vstupuje ještě pátý faktor: možnost využívání laciných úvěrů. Očekávání neomezeného růstu tak lze přelévat jak napříč sektory, tak do budoucnosti v čase. Ekonomika se dostává do situace vznášení na spirále podobné principu perpetuum mobile.

Samozřejmě, jakmile se reálný růst exportního sektoru najednou zastaví a jeho přínos k rozvoji agregátní poptávky začne být negativní, spekulativní bubliny ve zbytku ekonomiky začnou prskat. Končí také éra snadných úvěrů a vysokých investic. Přichází hon na dlužníky a podniky ve ztrátě. Předchozí inflační rozvoj se mění na deflační a roste nezaměstnanost. Podniky a domácnosti začínají šetřit a ekonomika padá do spirály recese. Propad v poptávce mohou sice trochu snížit vyšší výdaje vlády, její zadlužování má však své hranice a krizi zabránit nemohou. Cesta vzhůru by byla možná, jen pokud by exporty začaly znovu exponenciálně růst. V případě tohoto scénáře předpokládáme, že to možné v tak krátké době nebylo, čímž se ekonomická krize přelila do krize společenské a morální.

⁶ Viz Asea P. K., Mendoza E. G.: The Balassa-Samuelson Model: A General-Equilibrium Appraisal. Review of International Economics, 2 (3) 244–267, 2006, případně Gatak S.: Introduction to Development Economics. London, Routledge, 2003, s. 217.

⁷ UN-ECE: Economic transformation and real exchange rates in the 2000s: the Balassa-Samuelson connection. Geneva, Economic Survey of Europe, 2001.